

Heksen

Marion Gibson

Heksen

Een wereldgeschiedenis in dertien
heksenprocessen, van de middeleeuwen tot nu

Vertaald uit het Engels door
Gretske de Haan en Marieke van Muijden

Ambo|Anthos
Amsterdam

INHOUD

Voorwoord Susan Smit 7

Inleiding: wat is een heks? 13

I OORSPRONG 27

- 1 Het proces tegen Helena Scheuberin: een demonoloog hamert op heksen 29
- 2 Het proces tegen de heksen van North Berwick: een koning scheidt genoeg in demonologie 52
- 3 Het proces tegen de heksen van Vardø: demonologie aan de grenzen van koloniaal Europa 74
- 4 Het proces tegen Joan Wright: praktische magie en de eerste heks in Amerika 96
- 5 Het proces tegen Bess Clarke: beperking en demonische families tijdens de Engelse Burgeroorlog 118
- 6 Het proces tegen Tatabe: slavernij en overleven op de koloniatiegrens van Salem 142

Intermezzo: van demonologie tot dubben 165

II ECHO'S 169

- 7 Het proces tegen Marie-Catherine Cadière: een herziene voorstelling van heksen en een Franse Revolutie 171
- 8 Het proces tegen Montague Summers: de wedergeboorte van satanisme, seks en demonologie 190
- 9 Het proces tegen John Blymyer: powwow en armoede in Pennsylvania 208
- 10 Het proces tegen Nellie Duncan: verordeningen met betrekking tot hekserij en de Tweede Wereldoorlog 229
- 11 Het proces tegen Bereng Lerotholi en Gabashane Masupha: magische moord aan de grens van het Europese Imperium 250

Intermezzo: heksenvervolging vandaag de dag 267

III TRANSFORMATIES 269

- 12 Het proces tegen 'Shula': hekserij in Afrika 271
- 13 Het proces tegen Stormy Daniels: hekserij in Noord-Amerika 289

Nawoord: wat is dan nu eigenlijk een heks? 307

Dankwoord 311

Noten 313

INLEIDING: wat is een heks?

Wat is een heks? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we eerst een andere vraag stellen: wat is magie, de kracht die heksen gebruiken? Het antwoord daarop is afhankelijk van tijd en plaats. In de vroege geschiedenis werd magie in veel culturen gezien als een aangeboren vermogen van natuurgenezers, sjamanen en religieuze leiders. Daarmee konden ze voorbij hun natuurlijke mogelijkheden komen en de wereld op onverklaarbare wijze veranderen. Binnen hun gemeenschappen waren er vaak meerdere mensen die met magie werkten, waarbij ze zowel een helende rol als een priesterrol vervulden. Er was geen duidelijke scheiding tussen magische heling en kwaad doen, aangezien goede en slechte magie twee aspecten waren van dezelfde kracht. Iemand die magie gebruikte kon je op maandag zegenen en op dinsdag vervloeken – zo gingen die dingen nou eenmaal. Als je het gevoel had dat een persoon met magische gaven die macht gebruikte om je kwaad te doen, kon je diegene belasteren als ‘heks’ – een gebruiker van slechte magie – en dan kon er een plaatselijke rechtszaak worden gehouden waarbij iemand een straf kreeg opgelegd. Als de misdaden onacceptabel waren, kon men de heks verbannen of doden. Beschuldigingen van hekserij verspreidden zich echter nooit ver, en men geloofde überhaupt niet dat alle magie slecht was. Een aantal samenlevingen maakte zich bijzonder druk om deze mogelijkheid – de oude Grieken en Romeinen waren bang dat magie per definitie goddeloos was –, maar over het algemeen bleef een vaag begrip bestaan dat magie een kracht was waarmee je ook goed kon doen.

In Europa veranderde dat in de middeleeuwen, toen een nieuwe theologische wetenschap gevestigd raakte: het bestuderen van duivels of demonen, wat passend ‘demonologie’ werd genoemd. Rond het jaar 1400 hadden de christelijke geestelijken die de demonenleer hadden ontwikkeld op overtuigende wijze een uniek inzicht in de werking van de kosmos en Gods wil verkondigd. Volgens demonologen was hekserij niet zomaar goede magie die omsloeg naar slecht; het was een beroep dat gewijd was aan verdorvenheid, om zich op te stellen tegenover de kerk. De wereld van de vijftiende tot de achttiende eeuw was rijk aan verbeelding, overladen met bezweringen en zegeningen, engelen, duivels, spoken en geesten die een lichaam konden aanvallen, elfjes, kabouters en een welwillende God die over alles heerste. Demonologen zagen de bovennatuurlijke krachten van de christelijke God echter niet als onderdeel van een breder magisch universum. De macht van hun godheid, en de wonderen die verricht werden door zijn priesters, werden niet geassocieerd als magie. In plaats daarvan werden ze gezien als ontsprongen uit religieuze waarheid, een speciaal soort macht die gereserveerd was voor christelijke geestelijken. Alle andere bovennatuurlijke krachten die in de wereld rondwervelen moesten wel minderwaardig zijn, en werden uiteindelijk gezien als slechte hekserij.

Dit of-ofdenken dat tekenend was voor de demonologie kon deels ontstaan doordat er een splijting binnen de christelijke kerk gaande was. Wat ooit begon als een reeks meningsverschillen over kerkdoctrine liep al snel uit de hand. Het leidde tot geweld, als onderdeel van een cultuurstrijd die eufemistisch de Reformatie wordt genoemd. Door de meningsverschillen van de Reformatie werden mensen gedwongen te kiezen tussen katholieke (traditionele) en protestantse (hervormde) afscheidingen. Dit religieuze conflict begon met goede bedoelingen toen vrome katholieken hun kerkleiders uitdaagden betere christenen te zijn. De paus, kardinalen en bisschoppen waren volgens de hervormers geen nederige predikers meer, maar oligarchen die in paleizen woonden en de zonden van hun rijke donateurs door de vingers zagen. Mystici als Caterina van Siena, geleerden als Jan Hus en vertalers als John Wycliffe begonnen aandacht te vragen voor alternatieve bronnen van christelijke wijsheid: visioenen van

God, herinterpretaties van oude teksten. Sommige hervormers werden door de kerk omarmd, anderen werden uitgestoten. In de zestiende eeuw verlieten honderden of zelfs duizenden het hoofdgedeelte van de kerk om een eigen geloofsgemeenschap te stichten: het protestantisme.

Naarmate de haat tussen beide partijen groeide, werd het toelaatbaar om medechristenen die nu te boek stonden als demonische tegenstanders te doden; iets wat de christenen de joden en moslims al eeuwenlang hadden aangedaan zetten ze nu tegen elkaar in.¹ Katholieken en protestanten beschouwden elkaar als ketters: ongelovigen, haters van de ware kerk en daarom, binair gedacht, mensen van Satan. Als straf werden ketters levend verbrand.

In zo'n sterk verdeelde samenleving stapelde verdenking zich op verdenking; leiders van beide geloofsovertuigingen begonnen al snel te onderzoeken of Satan nog meer agenten in hun parochie had. Tot de vijftiende eeuw beschouwde de kerk helers en waarzeggers in hun samenleving als ongevaarlijke fantasten – milde zondaars die zowel goede als slechte bezweringen verkochten, maar weinig kwaad konden. Toen de of-oflogica van de Reformatie echter voet aan de grond kreeg, groeide de angst dat deze beoefenaars van magie putten uit een kwaadaardige bron van macht: Satan. Wanneer de door hen gebruikte kracht niet overduidelijk christelijk was, moest die wel slecht zijn. Dan werden het heksen, en na het verbranden van ketters was het verbranden van heksen niet zo'n grote stap; hoewel ze niet precies hetzelfde waren, waren ze beiden vijanden van God. Het gebruik van magie door een beroepsheks was wel een heel gevaarlijk type van ketterij.²

Wie waren de mensen die beschuldigd werden van hekserij? Men dacht dat heksen meestal vrouwen waren. Hoewel er helers en sjamanen waren van beider kunne, werd magie naarmate het meer werd geassocieerd met het kwaad ook steeds meer geassocieerd met vrouwen; alle christelijke priesters waren nu eenmaal mannen. Terwijl veel geestelijken goede christenen waren, volgens het evangelie van de liefde, waren anderen geobsedeerd bezig met regels opleggen aan vrouwen: voor hun seksualiteit, gedrag en gedachten. In de katholie-

ke theologie bestaan er vrouwelijke heiligen en is Maria, de moeder van Christus, een aanbeden figuur – deze vrouwelijke rollen werden als acceptabel gezien – maar de geestelijken worstelden met Eva, de eerste vrouw. Eva had vreedzaam samengeleefd met haar man Adam tot ze bezweek voor Satans verleiding om te eten van de vrucht van de boom der kennis. Ze verviel in zonde, overtuigde Adam ervan mee te doen en veroordeelde zo hun afstammelingen tot verdoemenis, tenzij ze een berouwvol leven zouden leiden. Geestelijken die volgens de Eva-mythe waren opgeleid – en vaak celibatair leefden als onderdeel van hun religieuze gelofte – wantrouwden vrouwen daarom als zijnde gevaarlijke rebellen, net als ketters. Een vrouwenverstand raakte snel verward door demonische leugens, en erger nog, volgens de geschriften van deze geestelijken zetten hun tongen mannen aan tot zonde. Als een demonoloog op zoek was naar volgers van Satan, was het alleen maar logisch dat hij zou beginnen met vrouwen.

Net zoals Eva verleid werd door Satan werden vrouwen in de vijftiende eeuw ook gezien als vatbaar voor zijn verleidingen. Men dacht daarbij niet alleen aan mentale verleidingen, maar ze werden voorgesteld als een lichamelijke verschijning van de duivel die praktische hulp kwam aanbieden. Tegen de jaren tachtig van de vijftiende eeuw dachten demonologen dat Satan aan een arme vrouw kon verschijnen en geld of goederen kon aanbieden om haar rijk te maken. Als ze er een hekel aan had mannen te moeten gehoorzamen, kon Satan haar vrij maken. Als ze behoefte had aan gezelschap, kon de duivel haar bezoeken als minnaar of als huisdier. Als ze wraak wilde nemen, kon hij haar vijanden vermorzelen. Satan kon verschijnen in zowel menselijke als dierlijke vorm, als een ‘gezel’, een schijnbaar vriendelijke geest. Maar wanneer hij zijn diensten aanbood, moest je betalen met je ziel, je verbinding met God en de hoop op een plaats in de hemel. Als je dit pact aanvaardde – je ziel in ruil voor hulp – zou Satan je brandmerken met een vlek of een vergroeiing, zodat zichtbaar was dat je van hem was. Dan kreeg je de kracht waar je om gevraagd had en zou je een heks worden.

Volgens demonologen kon een heks de vrouw van haar vijand ziek maken, de melk van zijn koeien stelen, zijn goederen, oogst of gezondheid schaden of hem doden. Als het pact eenmaal was gesloten,

was de heks verdoemd. Ze zou deel uitmaken van de satanskerk, de slechte tegenhanger van het christendom. De gemeente zou obscene rituelen uitvoeren op bijeenkomsten die ‘heksensabbats’ genoemd werden, een woord dat teruggrijpt op de naam van de christelijke heilige dag. Op deze bijeenkomsten – waar ze volgens de verhalen op dieren of bezems heen zouden vliegen – aanbaden heksen de duivel en zochten ze nieuwe rekruten om hun ziel aan Satan te verkopen. De demonologen besloten dat de duivel niet slechts een verleider en facilitator was van het kwaad; de conclusie van hun nieuwe wetenschap was dat hij de god van de heksen was geworden, een wonderdoener die je moest dienen met moord en wanorde. Hun of-ofdenkwijze – God/duivel, vroom/ketters, christen/heks – riep op tot massale heksenprocessen. Immers, als heksen volledig slecht waren, vijanden van God en de mensheid, dan was het enige juiste antwoord daarop om ze te vervolgen, te veroordelen en ter dood te brengen. Honderden heksen werden door kerken en staten berecht – geëxecuteerd, gevangengenomen of verbannen als vijanden van God en de mensheid.

Dat was natuurlijk meer demonologische theorie dan realiteit. Het was onmogelijk te bewijzen dat magie werkelijk de oorzaak van ziekte en dood was; er werd geen tastbaar bewijs gevonden en mondelinge verslagen ervan liepen erg uiteen. Als we niet geloven dat ze hun vijanden doodden met bezweringen, hoe kunnen we dan verklaren dat ze daarvan werden beschuldigd? Hierbij speelde de vrouwenhaat die onder de angst, haat en discriminatie van de aanklagers ligt een cruciale rol. De meeste vrouwen die van hekserij werden beschuldigd waren arm, hadden soms ongewone overtuigingen op het gebied van geloof of een assertieve manier van doen die de buren ongerust maakte. Anderen waren relatief rijk, maar toch niet geliefd binnen hun gemeenschap. Sommige waren oudere, alleenwonende weduwen. Maar veel waren jonge vrouwen: met of zonder kinderen, sommige getrouwd, andere ongetrouwd, sommige met werk, andere bedelaars. Deze vrouwen werden door hun gemeenschap vaak gezien als beschadigd, gepest, afgewezen in liefde, werk of liefdadigheid. Hun buren hoorden hen soms scherpe woorden uitspreken.

En dan gebeurde er iets met iemand die de vermeende heks had beledigd: zijn koe ging dood, haar kind kreeg visioenen, hun schip

zonk. Mensen begonnen te denken dat een heks de oorzaak was van de tegenslag. Misschien had de beschuldigde zelfs echt geprobeerd magie te gebruiken. Het ging vaak om mensen met weinig macht binnen de samenleving, en het idee dat iemand zonder invloed magie kon gebruiken gaf ze hoop – wat in werkelijkheid beperkt werd door geslacht, economische status of verschillen in geloof en mogelijkheden. In andere gevallen was er echter geen overtuigend bewijs voor enige magische activiteit van de verdachte.

Hoe dan ook, als de beschuldigten eenmaal werden gearresteerd en naar de geestelijke of rechter gesleept, was het niet ongewoon als ze bekenden aan hekserij te doen, of in ieder geval in magie te geloven. Een vermeende heks had ook weer haar eigen volksgeloof in heksen en magie, dat vaak niet overeenkwam de dingen waar haar onderzoekers bang voor waren. Als ze op zichzelf aangewezen was, zou ze eerder helende bezweringen dan verwensingen bedenken, had ze misschien contact met vage geesten in plaats van duivels, en bedacht ze volksverhalen over onderhandelingen met toverfeeën of geesten, in plaats van concrete duivelsverering. Maar onder druk kon haar verhaal makkelijk in lijn komen met dat van haar aanklagers, waarbij een veroordeling zelfs geloofwaardig werd.³

In sommige rechtsgebieden werden verdachten gemarteld – marteling met speciaal daarvoor ontworpen instrumenten was in het grootste deel van Europa toegestaan. Iemand die gemarteld wordt zal van alles bekennen: grote heksenvergaderingen, duivelsverering, orgieën, grafroof, babymoord, vliegen of kannibalisme. De eigen angsten van ondervragers en datgene wat zij als slecht, verboden of taboe beschouwden beïnvloedden wat ze de verdachten vroegen en wat die als logisch gevolg bekenden. Zelfs in rechtsgebieden waar marteling verboden was werd een verdachte van hekserij geïntimideerd door de hoogwaardigheidsbekleders die haar ondervroegen – geestelijken en rechters, heren en koningen. Normaal hadden deze mannen weinig belangstelling voor vrouwen als zij, dus ze zei wat ze wilden horen. Misschien werd ze vernederd, voorgelogen, bedreigd. In sommige plaatsen was slaaponthouding toegestaan, wat niet als marteling werd gezien.⁴ Zo onder druk gezet kon ze misschien wat spreuken uit haar geheugen opdiepen – boze gedachten over Peter de handelaar; haat-

dragende woorden die ze eruit had gegooid tegen boerin Anna.

Zelfs al had ze niets verkeerd gedaan en had ze tijdens het verhoor niets bekend, de verdachte zou alsnog naar de rechtbank gestuurd worden waar vermeende heksen in haar streek werden berecht. Het Europa van de middeleeuwen en de Reformatie zat vol verwarring op het gebied van rechtspraak. Waar het katholicisme het officiële geloof was (grotweg in midden-, zuidelijk en oostelijk Europa), hielden kerkfunctionarissen die bekendstonden als de inquisitie vaak heksenprocessen, hoewel bisschoppen, parlementen, seculiere heersers en lokale magistraten ook hun eigen rechtsgebied hadden. In protestantse regio's (grotweg het noorden en westen) vervingen overheidsinstanties de kerkelijke rechtbanken. Toen de demonologie zich verspreidde naar Amerika, werden heksenprocessen vaak geïnitieerd door gewone mensen, lage ambtenaren of amateuronderzoekers. In een staatsrechtbank was er geen inquisiteur. In plaats daarvan gaven meerdere aanklagers hun getuigenis aan een commissie van rechters of een jury van burgers, die over het vonnis beslisten. Bij zo'n proces kon de vermeende heks worden vrijgesproken en vrijgelaten. Maar ze kon ook veroordeeld worden tot boetedoening, gevangenschap, verbanning of de dood door ophanging of verbranding. Het was afhankelijk van de wetten van haar kerk of staat of ze werd beschimpt, verstoten of gedood als vijand van haar gemeenschap. Want dat was aan het eind van de vijftiende eeuw het antwoord op de vraag 'wat is een heks?' Heksen waren de vertegenwoordiging van alles wat slecht was. Zij waren de vijand.

Met het vertellen van dit verhaal laat *Hekserij, een geschiedenis in dertien rechtszaken* zien hoe het demonologische idee van de heks ontstond en zich ontwikkelde, met de tijd veranderde maar niet uitstierf. In plaats daarvan werd het hergebruikt, met als gevolg dat er over de hele wereld ook tegenwoordig nog heksen voor het gerecht gebracht worden. Het beeld van de heks als aan de duivel gelieerde vijand verspreidde zich in de loop der tijd over de hele christelijke wereld – dat is de focus van dit boek – van de vijftiende tot de achttiende eeuw. In deel I verhaalt het boek over zes heksenprocessen, waarvan enkele rechtstreeks uitgevoerd werden door hoge functionarissen van kerk

en staat en andere werden geleid door meer op zichzelf staande burgers die de ideeën van de demonologen hadden overgenomen.

Alle ‘heksen’ van deel I waren vrouwen. Dit kwam doordat men in de vijftiende tot de achttiende eeuw geobsedeerd was door vrouwelijke kennis, met Eva als voorbeeld. Door de geschiedenis heen hadden vrouwen weinig toegang tot onderwijs in theologie, rechten, medicijnen en andere beroepen. Ze bezaten echter wel specialistische kennis van het vrouwelijk lichaam en huishoudkunde. In het middeleeuwse en vroegmoderne Europa geloofden mensen vaak dat magie voor deze kennis onontbeerlijk was. In de meeste plaatsen had je vrouwelijke magische beroepsbeoefenaars – verpleegsters, bezweerders, adviseurs, vroedvrouwen – die soms geld verdienden met hun onofficiële wijsheid. Een aantal van de heksen uit deel I waren zulk soort vrouwen.

Om een zieke baby te helpen kon zo’n vrouw gebeden en bezweringen opzeggen, advies geven over voeding en verzorging, wel of niet correct. Om mislukte processen bij het brouwen of verwerken van melk te zegenen konden ze een heet ijzeren voorwerp in een biervat of een melkpan werpen. Ze raakten een patiënt aan om helende krachten door te geven, of schreven een kruidendrank voor. Ze verkochten soms zegenende amuletten: zaden in een stoffen zakje, een opgedroogd dierenpootje, een geschreven gebed. Vrouwen die niet met magie werkten, gewone huisvrouwen of edelvrouwen, gebruikten ook zulke gebeden, tips en amuletten, en sommige mannen ook. Zowel de kerk als de staat kreeg echter een hekel aan deze tekenen van macht. Soms beoordeelden ze deze remedies – niet onredelijk – als nutteloos, maar ze beschouwden ze ook als demonisch: als ze niet op een natuurlijke manier werkten en niet werden bestraft door de kerk, werden ze misschien wel gebruikt door de duivel. Patiënten en klanten voor wie de magie niet had gewerkt waren het daar misschien wel mee eens. Door zulke verdenkingen en de associatie van vrouwen met zonde werden vrouwen in dat soort magische beroepen vaak beschuldigd bij heksenprocessen.

Maar ze werden beschuldigd samen met andere vrouwen, van wie sommigen gebruik hadden gemaakt van hun diensten, en anderen om andere redenen werden verdacht van hekserij. Andere redenen

waren de verdenking van ketterij en een zedeloze reputatie. Een aantal van de heksen uit deel I werd gezien als ongelovige, lid van de ‘verkeerde’ christelijke gezindte of openlijk tegen de christelijke macht gekeerd. Sommige vrouwen waren van inheemse afkomst en hadden hun eigen geloof. Andere vrouwen die beschuldigd werden van hekserij in deel I werden ervan verdacht buitenechtelijke relaties te onderhouden of hadden kinderen gekregen buiten het huwelijk, wat allebei gezien werd als overtreding van de christelijke moraal. Hun ongereguleerde seksuele activiteiten en het feit dat ze als alleenstaande vrouw kinderen kregen verontrustte hun aanklagers, en werd gezien als een teken van speciale vrouwelijke kennis over seks en vruchtbaarheid.

In veel rechtsgebieden waren vrouwen met 75 tot 90 procent van de aangeklaagden enorm oververtegenwoordigd. Er werden ook wel mannen vervolgd en in sommige plaatsen waren zij zelfs in de meerderheid. Hekserij was echter overwegend een vrouwelijke misdaad. Sommige historici beschouwen heksenjacht als een gendergerelateerde, seksegebonden of zelfs seksespecifieke vervolging, maar de meeste hebben ook de economische, sociale en politieke factoren in de beschuldigingen onderzocht. Een overtuigend inzicht was dat armere mensen disproportioneel meer kans hadden beschuldigd te worden dan rijkere mensen. Mensen die opvielen door hun karakter, overtuigingen, gedrag of onpopulaire levenswijze werden ook vaker aangewezen. Religieuze en politieke twisten zorgden voor een voedingsbodem voor heksenjachten, omdat ze gemeenschappen tegen elkaar opzetten. Sinds in de vijftiende eeuw de wereldwijde Europese kolonisatie begon, werden ook inheemse volkeren vaak beschuldigd vanwege hun religieuze en raciale verschillen met de kolonisten. Al deze inzichten zijn belangrijk en komen in dit boek aan bod.

Opvallend is dat de oververtegenwoordiging van vrouwelijke verdachten door academici vaak over het hoofd werd gezien of gebagatelliseerd, alsof het te voor de hand liggend was om te vermelden of ondergeschikt was aan een andere uitleg.⁵ In dit boek bespreek ik juist dat vrouwen van allerlei achtergronden de overgrote meerderheid vormden als slachtoffer van heksenvervolging en dat misogynie nog steeds wereldwijd rondwaart. Als we dit over het hoofd zien, begrijpen we niet wat vervolging onder de noemer van ‘hekserij’ betekent

en verstrekken we munitie om vrouwen te beperken en te vervolgen.

Nadat het demonologische idee van de heks eenmaal was ontstaan, veranderde er weinig toen de wereld zich ontwikkelde en een ‘Verlichting’ meer interesse in wetenschappelijk onderzoek en een grotere godsdiensttolerantie met zich meebracht. In het midden van de achttiende eeuw was er in de christelijke wereld geen behoefte meer aan massaprocessen of praktiserende heksen; het ging er nu subtieler aan toe. De geest en de wetten begonnen te veranderen. Men vond een andere uitleg voor tegenspoed, vaak door een groter begrip en kennis van de natuur en geneeskunde. Voor een deel van de mensen vervaagde het of-ofdenken en werd het vervangen door een navorsen van complexiteit: de puzzels van de biologie, filosofie en economie. Demonologie verdween naar de achtergrond en na de Franse Revolutie kwamen er complottheorieën op, met als nieuwe vijand een vorm van geheime verenigingen: vrijmetselaars, jezuïeten of illuminati. Dit werd nog uitgebreid tot andere gemarginaliseerde groepen; Joden waren vaak het doelwit, zoals ze dat door de gehele geschiedenis geweest zijn.⁶ Aan het eind van de negentiende eeuw waren vermeende vijanden spiritualisten, anarchisten, communisten, suffragettes, homoseksuele mensen, en in de twintigste eeuw kwamen daar voorvechters van burgerrechten en antikoloniale nationalisten bij.

Deze vijanden waren geen heksen meer en de dreiging die ze vormden voor de gevestigde orde varieerde, maar aanvallen op deze mensen werden door opponenten vaak – en niet voor niets – ‘heksenjachten’ genoemd. Verdachten werden daadwerkelijk behandeld op een manier die deed denken aan heksenvervolging in vroeger eeuwen.

Dit nieuwe type heksenjacht is onderwerp van deel II: post-demonologisch, maar nog steeds gebaseerd op het idee van een interne vijand. Mensen hadden nog steeds behoefte aan een zondebok en politici hadden een vijand nodig. Deze metaforische heksen van deel II waren nog steeds vrouwen uit alle lagen van de bevolking, armer vrouwen en mannen, mensen die opvielen door hun religieuze en culturele overtuigingen, ras, non-conformistische seksualiteit of orthodoxe geloofsovertuiging. Waren mensen eerder bang voor een

satanskerk, nu zagen ze een nieuw ‘kwaad’.

Toch geloven veel mensen, zowel toen als nu, in het letterlijke bestaan van heksen. Niet iedere bewoner van de christelijke wereld is zich bewust van ontkerkelijking, revolutionaire veranderingen in politieke structuur of de overtuiging dat moderne burgers meer belang zouden moeten hechten aan de samenleving dan aan religie. Tijdens de koloniale periode van de late achttiende tot de twintigste eeuw heeft het christendom zich wereldwijd verspreid en hebben zendelingen en gelovigen bewust of onbewust het demonologische beeld van een heks met zich meegenomen. In de nieuwe continenten, culturen en geloven zagen ze aanhangers van allerlei andere vormen van hekserij en magie, die ze door ermee om te gaan veranderden, vaak door demonologie toe te voegen aan inheemse geloven. Er is dus geen algehele consensus dat heksen niet meer bestaan.

Deel III van het boek sluit het verhaal van hekserij in de geschiedenis af, door de betekenis te onderzoeken van echte en metaforische heksen en heksenjachten in de huidige tijd op twee continenten, Afrika en Noord-Amerika. In sommige delen van de wereld komt zelfs vandaag de dag het fanatiek vervolgen van een buurtgenoot die wordt gezien als demonisch of verdacht van het beoefenen van hekserij nog verontrustend vaak voor; het verbannen, opsluiten en doden van deze mensen na officiële of onofficiële heksenprocessen is absoluut reëel. Ondertussen nemen anderen vrolijk ‘heks’ aan als identiteit omdat ze volgers zijn van moderne heidense religies en geloven dat magie echt is – soms als een effectief middel tegen politieke vijanden, vaak als een geloof in persoonlijke kracht. Ook deze mensen kunnen slachtoffer worden van vervolging.

De heks is in al deze vormen sinds jaar en dag een onderwerp van fascinatie voor historici, maar verschijnt in academische onderzoeken vaak slechts om een theorie over de selectie van verdachten te illustreren. De omstandigheden en levensverhalen van deze mensen als individu – mensen zoals jij en ik – werden vaak genegeerd. Dit boek heeft daarom tot doel de verhalen van de vermeende heksen

meer vanuit hún perspectief te vertellen, met toegevoegde informatie over hun achtergrond en familie, overtuigingen, hoop en angst, hún geschiedenis en niet de geschiedenis van hun vervolgers. We zullen meemaken wat er met hen gebeurde in hun sociale, politieke en economische context met de focus op wat deze ervaring voor henzelf betekende. Heksenvervolging was bedoeld om macht uit te oefenen over anderen – om ze te schaden, de mond te snoeren, te veroordelen en te doden. Als wij het leed en de verontwaardiging die ze oproept niet voelen, kunnen we de onwettigheid, de pure onrechtvaardigheid van vervolging niet begrijpen. Als we die niet voelen, hoe kunnen we er dan tegen vechten? Daar waar ik kan kom ik dicht bij de beschuldigen, noem ik ze bij de naam die ze zelf gebruikten, stel ik me voor wat zij zagen, hoorden, roken en dachten. Van de geschiedenis van vrouwen wordt vaak gedacht dat ze niet te achterhalen valt. Maar dat is niet altijd het geval. Er zijn hiaten in onze kennis van de ervaringen van vrouwen, voornamelijk omdat rechtbankverslagen werden geschreven door mannen die door hun samenleving geconditioneerd waren om er misogyne overtuigingen op na te houden en niet geïnteresseerd te zijn in de levens van degenen die ze veroordeelden. Enkele van deze hiaten kunnen echter opgevuld worden door nader onderzoek of creatief denken. Dit is niet een geschiedenis van speculaties; de bronnen, waaronder originele verslagen en deskundigenonderzoeken, verschijnen in de eindnoten. Uitgerust met dit onderzoek wil ik met het boek de beschuldigen hun identiteit teruggeven, anders dan alleen ‘heks’, zodat de lezer hen zelf kan ontdekken en leren kennen.⁷

Heksen zijn nog steeds het product van angst, de belichaming van de ander, en heksenvervolging blijft een nuttig mechanisme voor machthebbers die de macht willen behouden. Naarmate sommige gemarginaliseerde groepen de afgelopen drie eeuwen meer invloed hebben verkregen, is het beeld van de heks steeds vaker als een handig hulpmiddel gebruikt voor hun onderdrukking – en berichten over heksenvervolgingen komen weer vaker voor in plaats van minder vaak. Aan het eind van het boek hoop ik dat duidelijk is geworden hoe we een heks kunnen herkennen en bovendien dat we ervan overtuigd

zijn geraakt haar kant te kiezen tegen de aanklager, de inquisiteur, de rechter en de heksenjager. Als we zien dat er heden ten dage nog steeds heksen terechtstaan, is het van groot belang dat we de geschiedenis en gewoonten van vervolging begrijpen.

I

OORSPRONG

I

Het proces tegen Helena Scheuberin: *een demonoloog hamert op heksen*

In het Oostenrijkse Innsbruck staat een huis met gouden dakpannen die glinsteren in de heldere alpenzon. Het huis staat aan het belangrijkste plein van de stad en het gouden dak hangt over een balkon dat uitkijkt op de markt. Omstreeks 1480 was het huis in bezit van de bestuurders van Innsbruck: aartshertog Sigismund van Oostenrijk en zijn vrouw Katharina. Sigismund was een minikeizer, een van Europa's rijkste katholieke prinses. Vanuit zijn raam overzag hij de marktkramen met Venetiaans glas, zijde en specerijen uit China en Indonesië, zout en zilverwerk uit de Alpen, Duitse worst en wijnen. Innsbruck verdiende zijn geld – kreutzers en later de zilveren thalers waarnaar de dollar is genoemd – met de Duitse en Italiaanse handelsroutes die in de stad samenkwamen. De inwoners toonden graag hun rijkdom met luxegoederen en dus met gouden dakpannen. De handelaren die voor Sigismunds rijkdom zorgden woonden rondom de markt en de brug (Brücke) over de Inn, waarnaar de stad is vernoemd. Op feestdagen vonden er festivals en schouwspelen plaats en werden er religieuze toneelstukken opgevoerd. Afrikaanse dansers en Poolse muzikanten vermaakten de in groten getale toegestroomde mensen die grote hoeveelheden apfelstrudel en helder Tiroler bier naar binnen werkten. Aan het plein stonden ook de regeringsgebouwen van Innsbruck, waar omstanders op zaterdag 29 oktober 1485 hoogwaardigheidsbekleders zagen samenkomen in het raadhuis. Velen van hen waren priesters in lange gewaden van zwarte wol, gemaakt tegen de winterkou. Klerken haastten zich ernaartoe met